

LES COLÒNIES INDUSTRIALS TÈXTILS DEL RIPOLLÈS A COMENÇAMENTS DEL SEGLE XX

JERONI MARÍN I SURROCA

L'any 2005 es commemora el 150 aniversari de la legislació que havia d'afavorir l'establiment d'explotacions agrícoles, però que finalment va ser aprofitada pels espais industrials que es van anar instal·lant en entorns eminentment rurals. Aquest és el cas de les colònies tèxtils, les grans infraestructures industrials que ocupen zones allunyades de les grans ciutats. L'efemèride, doncs, és el pretext que s'ha volgut aprofitar des de diferents instàncies i territoris que han estat testimonis de la presència de colònies industrials, per tal d'organitzar actes que afavoreixin el coneixement que la nostra societat té de la història d'aquests espais industrials, i també de parlar i debatre sobre les possibilitats de present i futur que el patrimoni industrial ens ofereix. Naturalment, el Ripollès com a comarca on les colònies industrials han tingut un pes importantíssim durant el segle passat, no pot quedar al marge dels actes d'aquest any especial. Per això aquest article proposa un recorregut per part de la història industrial de la comarca, centrat en els anys clau de la implantació de la majoria de les fàbriques tèxtils a les ribes dels rius Ter i Freser: les dues primeres dècades del segle XX, els anys en què la majoria de les colònies tèxtils s'implanten a la comarca i entren en funcionament tal i com els amos de les empreses han previst. Veurem com es treballa a les fàbriques i les conseqüències que aquestes condicions de treball tenen per a la població comarcal (condicions de vida i de treball), i també el seu impacte econòmic a nivell comarcal i local.

D'entrada cal dir que al Ripollès es comptabilitzen un total de quinze colònies industrials tèxtils, a més del conjunt miner d'Ogassa. Aquest darrer cas, si bé s'acull perfectament a la definició de colònia, presenta una diferen-

cia important que el converteix en un fenomen singular: a Ogassa la indústria minera s'hi estableix perquè és on hi ha la matèria primera, el carbó, mentre que a la resta de colònies, la seva situació geogràfica respon a altres criteris: la filatura de cotó (que és la indústria predominant) ha de portar la matèria primera de fora fins les fàbriques de la comarca. Les causes que expliquen que hi hagi tantes colònies tèxtils a les ribes del Ter i Freser són complexes, i cal buscar-les en els anys en què es funden la majoria d'aquests conjunts fabrils: durant els darrers anys del segle XIX i primers del XX. De la quinzena de colònies tèxtils de la comarca, onze es funden en aquest període de temps: al Ter són les tres de Sant Joan de les Abadesses, la Llaudet (1901), l'Espona (finals del XIX), i la de Cal Gat o Jordana (1903); a Ripoll, l'Estamariu o Badia (finals del XIX), Santa Maria o El Roig (1890); i a les Llosses, la Farga de Bebié (finals del XIX). Al Freser, a Ribes trobem la Recolons (finals del XIX); a Campelles, la Fàbregues (principis del XX); a Campdevàrol, l'Herand (finals del XIX); i a Ripoll, la Noguera (finals del XIX) i la Jordana o Sorribes (finals del XIX). Fora d'aquest període cronològic només trobem les fundacions de les quatre colònies restants: al Ter, a Camprodon, la colònia Matabosch o Estebanell (fundada a la dècada del 1870); i a Ripoll, l'Agafallops o Botey (1862). I al Freser, dues de Campdevàrol, la Pernau (1872) i la Molinou (1929).

Evidentment, aquesta quantitat de recintes fabrils comporta una gran varietat d'estils arquitectònics tant en els edificis fàbrica com en els altres espais, com ara els habitatges obrers, cases dels amos, edificis de serveis com escoles, economats, etc. Pel que fa a les fàbriques, tant trobem naus de planta com edificis de més pisos amb detalls arquitectònics que combinen la funcionalitat de l'edifici amb un cert refinament estètic: per exemple, tenim els grans finestrals de Sorribes a Ripoll i d'Espona a Sant Joan, que donen claror a l'interior; i les façanes de pedra de riu vista d'Agafallops; o els pilars de ferro que donen molt més espai a l'interior de les naus, com els pilars de ferro colat de les colònies Llaudet i Herand. I igualment són destacables les qualitats d'habitatges obrers com els de la Farga de Bebié, inspirats en l'arquitectura del centre d'Europa; els de les fàbriques Noguera i Badia, amb detalls neoclàssics a les façanes; i el magnífic xalet modernista dels amos de la colònia Recolons de Ribes de Freser, per citar-ne alguns exemples concrets. Aquesta és una arquitectura que respon als gustos estètics i a les necessitats de l'època en què s'elabora i que amb el pas del temps ha evolucionat de manera paral·lela a la història de les fàbriques. A part de l'època de fundació de la majoria de les

colònies tèxtils, una segona època de fort creixement del sector es tradueix en ampliacions dels recintes i en noves construccions: és des de finals dels anys quaranta fins la primera meitat dels anys seixanta. La colònia Estebanell experimenta diferents ampliacions fins el 1957, i la construcció del darrer grup d'habitatges data del 1953-1954; a la Llaudet la construcció dels habitatges del sector del Pagès es produeix entre el 1949 i 1952; a l'Espona els habitatges daten de la dècada de 1940, i la nau nova i la casa del director de l'any 1964; els habitatges d'Agafallops són del 1948; al Roig es construeix l'església, els jardins i la residència de noies entre els anys 1943 i 1964; a Recolons el darrer grup d'habitatges és del 1945; i els habitatges de la Pernau són del 1951.¹ A partir de la segona meitat de la dècada del 1960 ja no trobem cap nova construcció ni ampliació, perquè el sector tèxtil i el model de colònia entren en una crisi definitiva que s'allarga fins al present, moment en el qual

RIPOLL Fabricas Badia

COLÒNIA BADIA O ESTAMARIU (RIPOLL): Segurament als anys deu. En primer terme veiem les naus de la fàbrica, de planta baixa i golfes, i a l'altre extrem els quatre blocs d'habitatges obrers.

Al fons a la dreta tenim l'aqüeducte que abasteix el canal de la colònia.

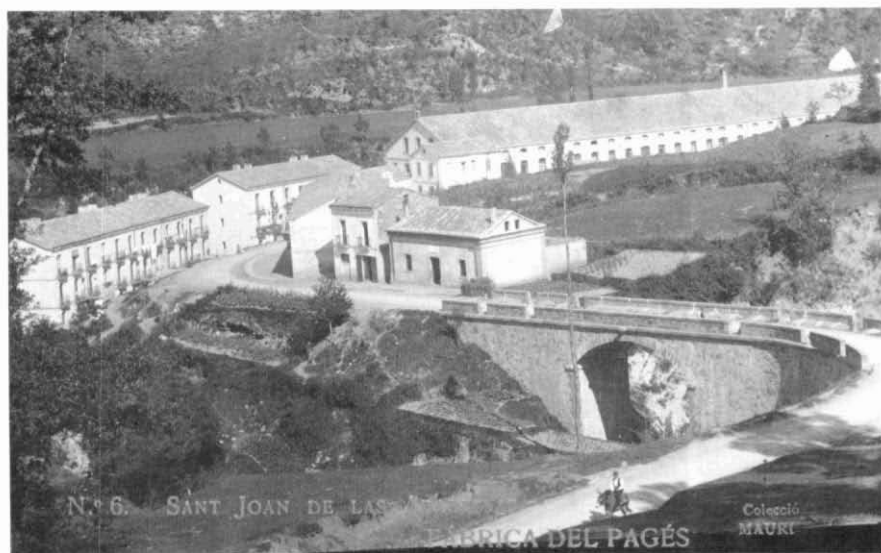
(Font: Arxiu Comarcal de Ripoll)

la indústria tèxtil a la comarca desapareix de manera vertiginosa. Ens trobem davant la indústria que ha marcat el segle XX a la zona, on l'impacte de la seva arribada, creixement i finalment desaparició marca el pols de la vida a les ribes del Ter i Freser d'una manera profunda. El tèxtil és un element central per a la comprensió de la història de la comarca, però a data d'avui encara no ha estat investigat de manera exhaustiva.

Ja hem vist com una onzena de colònies tèxtils es funden durant els darrers anys del segle XIX i primers del XX. Justament aquests són uns anys de crisi pel tèxtil a causa de la pèrdua del darrer mercat colonial protegit, l'any 1898. De cop i volta el sector es troba reduït al magre mercat estatal, cosa que comporta la inevitable reducció de la producció.² El tèxtil català, incapaç de competir en el mercat internacional, es troba abocat a un procés de reconversió per guanyar competitivitat i tancar la crisi. Però aquesta reconversió, a diferència d'altres països, no s'assoleix a base de millores tècniques que fan augmentar la productivitat de les fàbriques, sinó a base de reduir les despeses de producció. En comptes d'adquirir maquinària nova més eficient, l'aposta empresarial es tradueix en un enduriment de les condicions de treball de la classe treballadora: es produeix una reducció salarial i la incorporació massiva de la dona al treball fabril. La reconversió es carrega sobre les espatlles dels treballadors.³ Un altre aspecte a tenir en compte és que els darrers anys del segle XIX es caracteritzen per un fort augment de la conflictivitat social: les vagues i les represàlies patronals en forma de locauts i pactes de la fam cada vegada són més freqüents, en consonància amb el major nivell d'organització obrera. Els sindicats cada vegada són més potents i més ben organitzats, i els fabricants es troben amb més dificultats per aplicar les noves condicions de treball endurides. És justament aquest marc general de crisi tèxtil, reconversió en forma d'empitjorament de condicions laborals i protesta obrera el que explica la fundació d'onze colònies tèxtils al Ripollès en molt pocs anys. I no pas l'explicació tradicional que incideix de manera exagerada en els aprofitaments hidràulics: a la comarca els rius ja s'aprofiten segles enrere per fer anar molins i fargues, per tant no són un descobriment del tèxtil, i encara menys de les darreries del segle XIX i inicis del XX. Evidentment, les fàbriques aprofiten l'energia hidràulica, però explicar el tèxtil de la zona a partir d'això és clarament insuficient. Els fabricants s'instal·len a les ribes de l'alt Ter i del Freser per materialitzar el seu projecte de reconversió del sector: aquí és on s'imposen les condicions de treball més dures de tot Catalunya perquè la mà d'obra és barata

i desorganitzada sindicalment, de manera que no es pot oposar de manera eficient a l'empitjorament de les condicions de treball a la qual es veu sotmesa. Això atrau industrials tèxtils que ja tenen altres fàbriques a Barcelona, el Vallès i Osona, que veuen el Ripollès com l'oportunitat de fundar explotacions en les quals la rendibilitat econòmica passa per damunt de qualsevol altra consideració, sense haver d'amoïnar-se per possibles protestes sindicals. Aquest és el cas de les colònies de Sant Joan de les Abadesses: els amos de les dues fàbriques de Cal Gat, Feliu Ramoneda i Vives Pous, són de Sabadell i de Barcelona, respectivament; i les famílies Llaudet i Espona també són de Barcelona; igual que els Recolons de la colònia de Ribes de Freser, mentre que Josep Rifà, amo de la colònia Agafallops de Ripoll, és de Manlleu.⁴ Aquests són empresaris amb experiència en el tèxtil, que funden fàbriques al Ripollès perquè veuen la comarca com un lloc interessant a causa de les condicions que hi troben: una mà d'obra més barata que a Barcelona o que riu avall i que es troba en un nivell d'organització sindical molt endarrerit, la qual cosa els dona carta blanca per organitzar el treball (salari, horaris, reglaments interns) de la manera que els resulta més rendible econòmicament.

COLÒNIA LLAUDET (SANT JOAN DE LES ABADESSES): Vista des de la banda de Sant Joan, a mà esquerra tenim els dos blocs d'habitatges més antics, i al costat l'edifici de la fàbrica, de planta rectangular i grans dimensions. (Font: Arxiu del Monestir de Sant Joan de les Abadesses)

Les fundacions de les colònies industrials, combinades amb les noves condicions laborals imposades pels fabricants, tenen un impacte directe en les condicions de vida de la classe treballadora de la comarca. Una de les més visibles és l'entrada autènticament massiva de mà d'obra femenina i infantil a les fàbriques, empesa per la migradesa salarial. D'entrada cal dir que a les conques fluvials del Ter-Freser i del Llobregat-Cardener els salaris són entre un 20% i un 25% més baixos que els de Barcelona.⁵ I a aquesta diferència cal afegir-hi el fet que les dones cobren un salari que és la meitat del dels homes. Per tant, la incorporació de la dona al treball és una prioritat per les empreses perquè els representa un estalvi importantíssim en salaris i la imposició d'una nova escala salarial a la baixa. La introducció de les noves màquines filadores automàtiques, anomenades contínues, fa que les dones ocupin els llocs de treball que fins ara ocupaven obrers qualificats. Amb aquesta política, inevitablement desapareixen aquests treballadors, substituïts per dones que cobren

COLÒNIA AGAFALLOPS O BOTEY (RIPOLL): Any 1910. Imatge del personal de la colònia quan encara era propietat de la família Rifa de Manlleu. Destaca la quantitat de dones i la seva joventut. (Font: Arxiu Comarcal de Ripoll)

molt menys. I aquesta disponibilitat de mà d'obra abundant i barata fa que els fabricants imposin una progressiva reducció salarial. D'aquesta manera es crea una espiral dramàtica per a la classe treballadora: la reducció dels salaris dels homes empeny dones i infants a treballar perquè el jornal de l'home és insuficient per cobrir el pressupost familiar, i aquests nous treballadors barats fan possible que les empreses continuïn reduint salaris. Tot plegat es tradueix en un empobriment de les famílies obreres, on tots els seus membres es veuen abocats a treballar.⁶ La importància d'aquesta mà d'obra femenina és tan gran que acaba esdevenint l'autèntica protagonista del tèxtil ripollès. Només alguns exemples per il·lustrar aquesta rellevància en algunes colònies són els casos de la fàbrica Joan Franch, de filatura de cotó, a la colònia de Cal Gat, que l'any 1920 té 169 treballadors, dels quals 138 (el 82%) són dones; el mateix any, la colònia Llaudet té 185 obrers, dels quals 157 (el 85%) són dones;⁷ i l'any 1921, a Ribes de Freser hi ha 450 obrers tèxtils, dels quals 380 (el 84%) són dones.⁸ Les xifres donen fe del protagonisme femení a les colònies tèxtils, i per tant també de l'enorme estalvi empresarial en salaris.

A més a més de l'entrada de dones i infants a les fàbriques, un altre factor contribueix a augmentar la rendibilitat de les colònies al Ter i Freser: la durada de la jornada laboral. L'estratègia empresarial es concreta en mantenir la maquinària en funcionament les 24 hores del dia amb només dos torns de treball, el diürn i el nocturn. Durant tot el període 1900-1920 es treballen jornades d'entre onze i dotze hores diàries i no es respecta en cap moment la legislació vigent que limita la jornada, primer a deu hores diàries l'any 1913, i més endavant a vuit hores l'any 1919; ni tampoc es respecta l'obligatorietat del descans dominical, malgrat ser obligatori per llei a partir del 1905.⁹ La realitat a les colònies de la comarca és molt lluny de la legalitat, i així ho constaten les diferents inspeccions de treball de l'Institut de Reformas Sociales (IRS), un òrgan consultiu del Govern en matèria de legislació social, però que compta amb un cos d'inspectors que fan un seguiment del grau d'aplicació de les lleis vigents. En els diferents informes d'aquestes inspeccions queda reflectit l'incompliment escandalós i generalitzat dels horaris legals, i també de la resta de les limitacions que la llei preveu a l'explotació dels obrers i obreres industrials.¹⁰ A la pràctica, les sancions per l'incompliment de les lleis reguladores del treball no s'acaben aplicant a les fàbriques del Ripollès a causa de la connivència de les autoritats locals. Els inspectors de l'IRS detecten les infraccions i dicten sancions, però és un altre organisme l'encarregat

de fer-les efectives: les Juntas Locales de Reformas Sociales (JLRS), formades per representants dels patrons i dels obrers, i presidides pels alcaldes. Aquestes juntes no permeten que les fàbriques hagin de fer front a cap sanció i inutilitzen l'efectivitat de la legalitat vigent, malgrat la preocupació que aquesta inoperància causa en el Govern Civil de Girona. A tall d'exemple, tenim la JLRS de Ripoll, que no només no sanciona cap fàbrica del municipi en tots aquests anys, sinó que ni tan sols arriba a reunir-se entre els anys 1902 i 1907.¹¹ Per tant, tenim unes autoritats locals que s'encarreguen d'eliminar els límits que els fabricants podrien trobar a la seva política de prioritzar la rendibilitat econòmica de les fàbriques per sobre de qualsevol altra consideració, per sobre de les condicions de treball i de vida dels treballadors i per sobre de les lleis que es van aprovant en aquests anys. Unes lleis que no només miren de limitar la durada de la jornada laboral, sinó que regulen altres aspectes centrals del treball fabril, com la prohibició del treball nocturn de la dona, que ja hem vist que és la immensa majoria de la mà d'obra tèxtil.

Però la qüestió clau que determina les condicions de treball i de vida de la classe obrera comarcal en aquest període són els salaris. Les fàbriques posen en pràctica una política de reducció salarial que ja hem vist que força a treballar tots els membres de les famílies obreres, incloses dones i nens, que al mateix temps perceben uns jornals molt inferiors als dels homes. I el fet que la majoria de la mà d'obra fabril comarcal siguin dones fa augmentar de manera extraordinària l'estalvi empresarial. A nivell concret de les xifres de jornals al Ripollès, per exemple l'any 1917 veiem com a la comarca es paguen els sous més baixos de Catalunya: els jornals no han parat de reduir-se entre els anys 1890 i 1917; i el jornal mínim que es paga a la comarca és d'1,50 pessetes, que és el mínim que cobra una treballadora tèxtil a tot Catalunya, mentre que el màxim que cobra un home a Sant Joan de les Abadesses és 4,33 pessetes, quan el màxim del principat és 7,25.¹² El resultat de tot plegat és una mà d'obra tèxtil comarcal realment pobre, la situació de la qual no ha parat d'agreujar-se fins l'any 1917, amb la política empresarial de reducció de despeses a base de reduir els salaris, fer treballar les dones de manera prioritària i allargar les jornades laborals. Però si aquesta situació no fos prou greu, encara un altre factor la converteix en autènticament dramàtica: la inflació que afecta els productes de primera necessitat i sobretot els aliments, que fa que les ja pobres famílies treballadores es vegin abocades a la fam. Aquesta inflació és especialment greu durant els anys deu, i especialment durant els anys

de la Primera Guerra Mundial, cosa que comporta un increment extraordinari del preu dels aliments: alguns exemples de pujada de preus a la dècada a la província de Girona són: el pa, amb un augment del 185%; cigrons, arròs i mongetes, amb un 150%; patates, verdura i bacallà, amb un 100%; el vi, un 120%; i altres productes que ja eren cars ara desapareixen de la dieta obrera, com els ous i les carns de xai i de vedella.¹³ Evidentment amb aquest creixement de preus i descens salarial, la fam esdevé la principal preocupació pels treballadors i treballadores fabrils, sotmesos a jornades laborals d'onze a dotze hores diàries a les quals han de fer front amb una alimentació terriblement deficient.

És inevitable que aquestes condicions de vida de la classe obrera tinguin repercussions esgarrifoses en la salut dels dos segments de la població més sensibles: les dones joves, que són la immensa majoria de la mà d'obra tèxtil, i de retruc els infants, especialment durant els primers mesos de vida. Les males condicions higièniques de les fàbriques, especialment la manca de ventilació dels tallers i les espantoses condicions higièniques dels lavabos, també contribueixen a deteriorar la salut de les famílies treballadores. Aquest és el cas de les colònies de Sant Joan de les Abadesses l'any 1903, a les colònies Llaudet, Espona i Cal Gat:¹⁴ tant a Llaudet com a Espona els tallers tenen ventiladors i les finestres es poden obrir, tot i que només les obren quan fa calor, i no entre torn i torn per renovar l'aire. I els lavabos de Llaudet, que en té cinc, tenen finestra a l'exterior, sífó i claveguera; els d'Espona són pitjors perquè en comptes de claveguera tenen pou negre. Però on les condicions higièniques són deplorables és a Cal Gat, on les finestres dels tallers són fixes i no es poden obrir, amb la qual cosa els treballadors han de treballar i respirar pols en suspensió constantment; i els lavabos (amb només un per a homes i un per a dones) reuneixen les pitjors condicions possibles: simplement fan servir galledes. La manca d'higiene, la durada de la jornada laboral i l'alimentació deficient afecten les dones treballadores, i especialment les embarassades, que treballen fins just abans del part i hi tornen just després per no perdre el lloc de treball i agafen infeccions que els causen la mort en molts casos. Per exemple, a Sant Joan de les Abadesses, de les defuncions de la franja d'edat de 20 a 39 anys de l'any 1905, el nombre de dones mortes és el doble que el d'homes.¹⁵ I cal afegir a aquesta mortalitat femenina l'alta mortalitat infantil, especialment de criatures lactants que s'han d'alimentar de mares autènticament anèmiques. En aquest sentit tenim el cas de Ripoll, on l'any 1923 la meitat de

criatures que hi neixen moren abans d'arribar al primer any de vida.¹⁶

Aquesta és la realitat quotidiana de les colònies tèxtils del Ripollès les dues primeres dècades del segle passat. És la materialització del projecte patronal de fer competitiu el tèxtil a base de reduir les despeses de producció: produir més pagant menys, la qual cosa té conseqüències dramàtiques per a les famílies obreres, que passen de ser pobres a ser pobríssimes, i tot i que treballen tots els seus membres, no poden evitar la fam.

La implantació d'aquestes colònies a les ribes del Ter i Freser també té conseqüències per al territori. A més a més de la modificació paisatgística que en resulta, ha estat un fenomen que ha marcat la vida de la zona durant el segle XX, començant per canviar l'estructura econòmica de la comarca i dels municipis que les acullen. Trobem que l'any 1920, quan aquestes fàbriques porten uns anys treballant, el Ripollès és una zona decididament industrial, on el tèxtil té més pes que la pagesia (la mà d'obra tèxtil és el 53% de la població treballadora comarcal, mentre que la pagesa és el 27%). I és igualment dominant el pes dels treballadors tèxtils a Ripoll (amb un 80% de treballadors tèxtils),

COLÒNIA ESPONA (SANT JOAN DE LES ABADESSES): Any 1907. A primer terme tenim el Molí Gros, que encara es conserva, i al darrere la gran nau de la fàbrica. Aquesta és la construcció original, amb xemeneia inclosa, abans que es construís un primer edifici al costat i es desviés la sortida d'aigua del canal. (Font: Arxiu del Monestir de Sant Joan de les Abadesses)

Sant Joan de les Abadesses (amb un 66%), Camprodon (amb un 60%), Campdevàrol (amb un 65%), Ribes de Freser (amb un 69%), i tenen menor pes a Campelles amb la colònia Fàbregues (amb un 50% pel tèxtil i 50% de pagesia), i les Llosses (amb un 48% de tèxtil i 48% de pagesia). Mereix una menció especial el cas d'Ogassa, on el 55% de la població treballadora es dedica a la mineria, el 37% treballa a les fàbriques de ciment i només el 8% es dedica a la pagesia.¹⁷ Aquestes xifres donen fe del protagonisme tèxtil durant la primera part del segle passat, un protagonisme que no abandona fins el darrer quart de segle, i que ha afectat la vida local i fins i tot personal de bona part de la població comarcal.

Aquests darrers anys vivim el que sembla ser la crisi definitiva del sector, amb el tancament de les darreres fàbriques, i és urgent que es decideixi què cal fer amb el llegat que les colònies tèxtils representen. Caldria abans de res, fer una tasca de catalogació del patrimoni industrial del Ripollès, ens cal un inventari de les colònies i dels elements que contenen per tal d'oferir-los protecció que n'eviti el deteriorament. I a partir d'aquí fixar-nos en les expe-

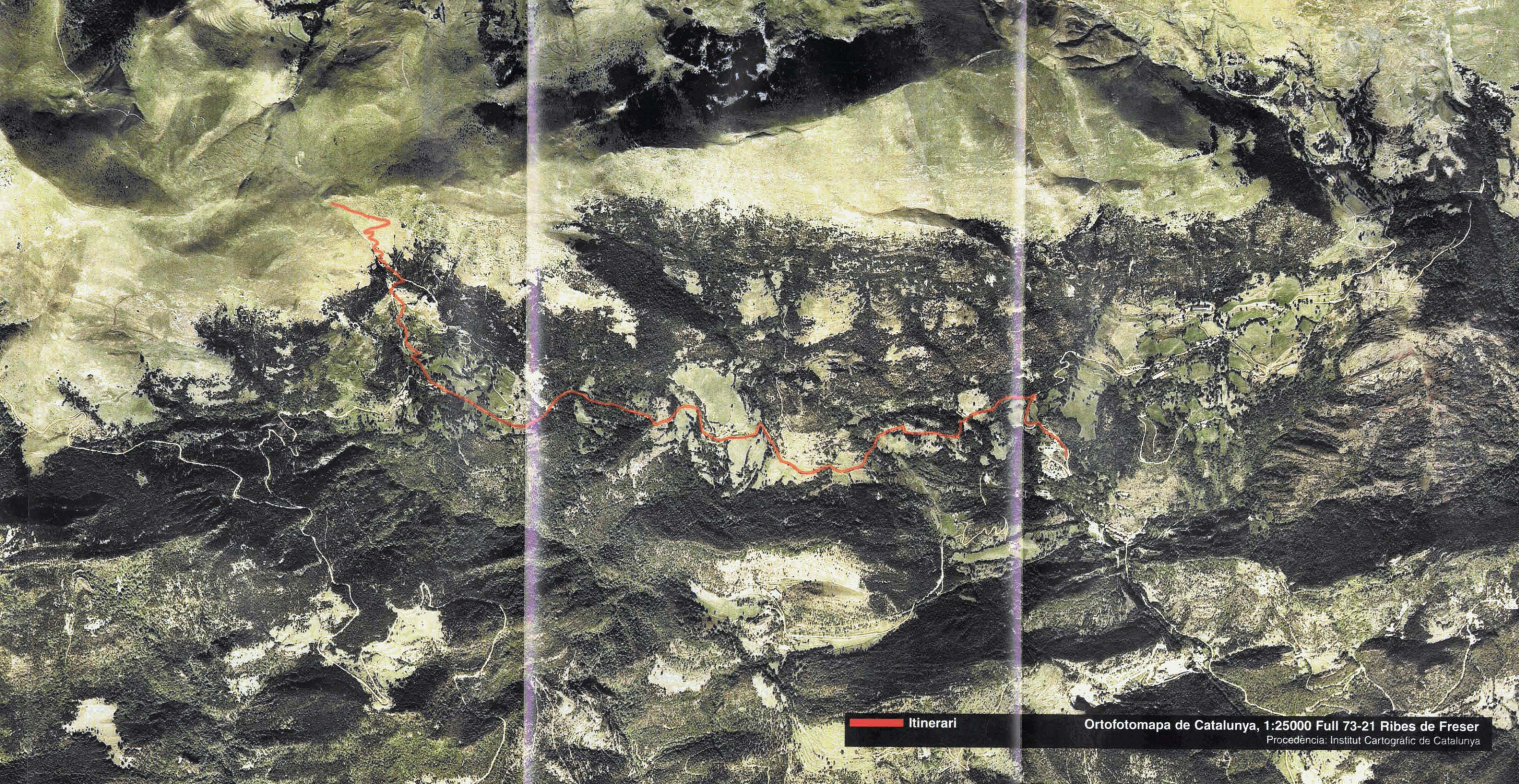
COLÒNIA RECOLONS (RIBES DE FRESEER): Principis del segle XX. Veiem al fons l'imponent edifici de la fàbrica, amb la seva estructura de pisos i la torre del muntacàrregues, quan encara no s'hi ha fet cap ampliació. A l'esquerra es distingeix el pendent de la canonada de l'aigua de la central hidroelèctrica. (Font: Arxiu Comarcal de Ripoll)

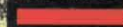
riències i actuacions d'altres països europeus que porten anys rendibilitzant aquests espais, sigui reaprofitant-los per a nous usos, convertint-los en museus, o bé atraient un turisme cultural interessat per la història industrial de la zona. Esperem que aquest Any de les Colònies Industrials desperti l'interès institucional i de la població en general que la conservació d'aquest patrimoni necessita.

Notes

1. Serra, Rosa: *Colònies tèxtils de Catalunya*. Manresa, 2000.
Muntadas i Casanova, Montserrat: *Colònies industrials del Ripollès, estudi arquitectònic i constructiu*. Girona, 1998.
2. Serra i Carné, Jaume: "La vaga de 1900 a Manresa", dins *L'activitat industrial a la Catalunya interior*. Manresa, 1989, pàg. 110.
3. Cuadrat, Xavier: *Socialismo y anarquismo en Cataluña (1899-1911). Los orígenes de la CNT*. Madrid, 1976, pàg. 70.
- Nadal, Jordi: *El fracaso de la revolución industrial en España, 1814-1913*. Barcelona, 1975, pàg. 232.
4. Cabanas, Francesc: *Fàbriques i empresaris. Els protagonistes de la revolució industrial a Catalunya. Vol. II Cotoners*. Barcelona, 1993, pàg. 363-407, i 422-427.
5. Balcells, Albert: *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea (1900-1936)*. Barcelona, 1974, pàg. 146.
6. Serrallonga, Joan; Martín Ramos, José Luis: *Condicions materials i resposta obrera a la Catalunya contemporània*. Sant Quirze de Besora, 1992, pàg. 60.
7. Arxiu Històric Municipal de Sant Joan de les Abadesses (AHMSJA): Juntres, comissions, patronats: Junta Local de Reformes Socials 1905-1922.
8. *Boletín del Instituto de Reformas Sociales*, 113, març 1922, pàg. 762-763.
9. Martín Valverde, Antonio; Palomeque López, Manuel C.; Pérez Espinosa, Fernando; Valdés Dal-Re, Fernando; Casas Baamonde, Mª Emilia; i García Murcia, Joaquín: *La legislación social en la historia de España. De la Revolución Liberal a 1936*. Madrid, 1987.
10. *Boletín del Instituto de Reformas Sociales*, 69, març 1910, pàg. 913-914 / 179, maig 1919, pàg. 548-549.
Instituto de Reformas Sociales: *Memoria general de la inspección del trabajo correspondiente al año 1917*. Madrid, 1919, pàg. 81.
11. Instituto de Reformas Sociales: *Memoria del servicio de inspección en 1907*. Madrid, 1908, pàg. 71.
12. Instituto de Reformas Sociales: *Memoria general de la inspección del trabajo correspondiente al año 1917*. Madrid, 1919, pàg. 60-61.
AHMSJA: Juntres, comissions, patronats: Junta local de reformes socials 1905-1922.
13. *Boletín del Instituto de Reformas Sociales*, 87, setembre 1911, pàg. 366-367 / 139, gener 1916, pàg. 56-57 / 198, desembre 1917, pàg. 1111 / 224, febrer 1923, pàg. 518-519.
14. AHMSJA: Qüestionaris sobre fàbriques 1903.
15. AHMSJA: 5.11 Sanitat, juntres i comissions municipals: Inspeccions generals de sanitat. Estadístiques sanitàries i demogràfiques 1905-1912.
16. Arxiu Comarcal de Ripoll (ACRI): Premsa Ripoll: *El Catllar de Ripoll*, 33, 27-10-1923.
17. *Boletín del Instituto de Reformas Sociales*, 199, gener 1921, pàg. 77-119.

 Itinerari

Ortofotomapa de Catalunya, 1:25000 Full 73-21 Ribes de Freser
Procedència: Institut Cartogràfic de Catalunya

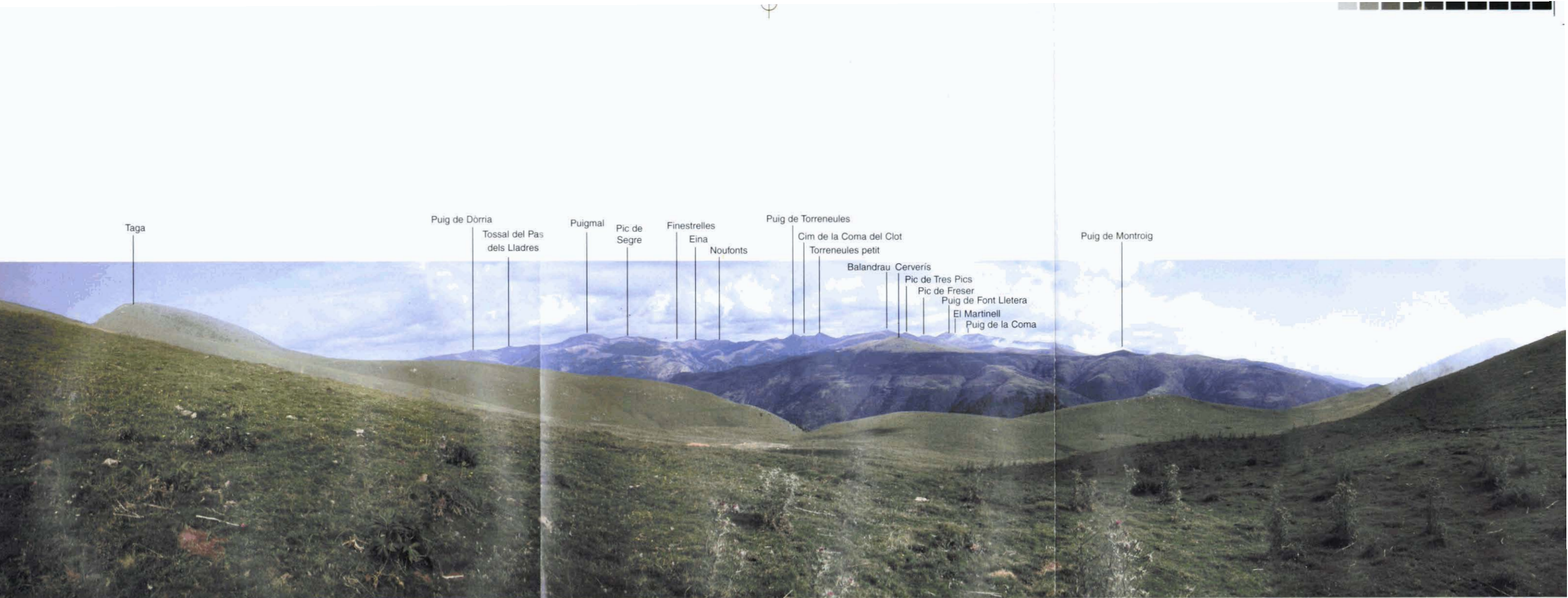

Figura 2
Vista panoràmica des de la portella d'Ogassa. Agost de 2005
(Fotografia: Daniel Puig i Maideu)

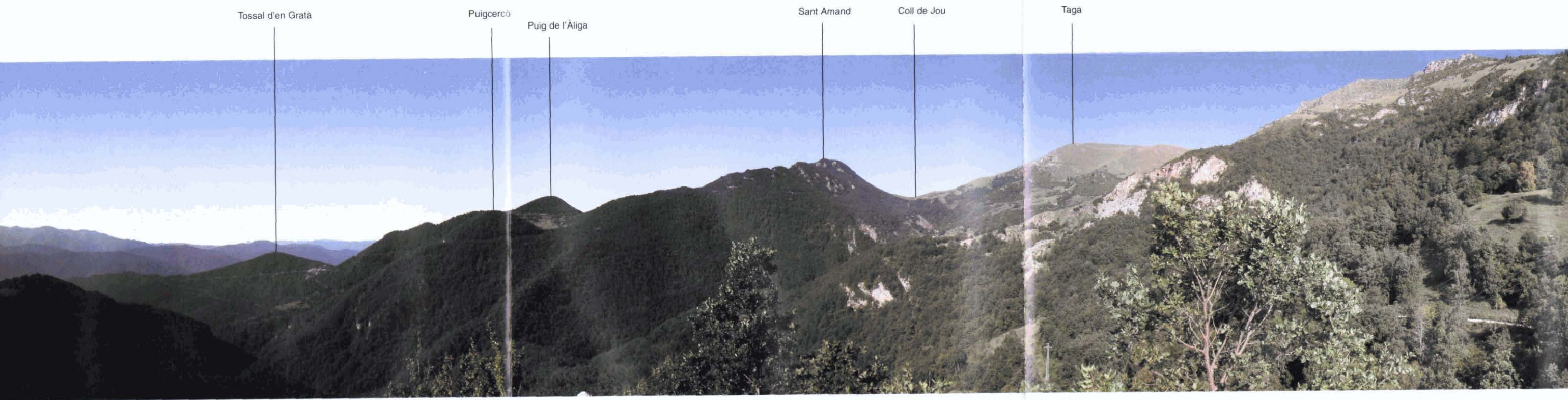

Figura 1
Vista panoràmica des del coll de la Torre. Agost de 2005
(Fotografia: Daniel Puig i Maideu)